ISSN : 0974-3065

तृतिय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

Journal Recommendation Form	
Name of the Journal	**Itihas Darpan**
ISSN Number	**0974-3065**
Nature of Publication	**Hard Copy**
Periodicity	**Half Yearly**
Publisher	**Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojan, 10196/A, Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala Mandir, New Delhi - 110055, Bharat**

Criteria	Answer	Score
The journal has a website which provides full postal and email addressesof Chief Editor and Editors, and at least some of these addresses are verifiable official addresses	**Yes**	
		Select score
The website provides complete instructions to authors/reviewers	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined peer-review and publication policy	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined Ethics policy	**Yes**	**+1**
The journal has a declared frequency of publication each year	**Yes**	**+1**
The journal is published regularly and in time following its declared frequency	**Yes**	**+1**
The journal claims that it is indexed in a given database and this claim is verified	**yes**	**+1**
Journal levies submission/publication charges	**No**	
Since when is the journal being regularly published (select any one)	**> 6 Years**	**+2**
Final Score (taking into consideration scores of points 1-8)		**08**

	अंदमानोत्तर काल		
३२	महात्मा गांधीजींची अहिसात्मक राष्ट्रवादी चळवळ	प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	१६०-१६३
३३	महाराष्ट्रातील क्रांतीकारांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान	डॉ. किशोर शेषराव चौरे	१६४-१७०
३४	सह्याद्री पर्वत रांगेतील गड-किल्ल्यांचे स्वराज्य स्थापनेत असलेले भू राजकीय महत्व	डॉ. शिवानंद तानाजीराव जाधव	१७१-१७४
३५	‘सरहद्द गांधी’ खान अब्दुल गफार खान	प्रा. आसाराम हरिभाऊ देसाई	१७५-१८०
३६	भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलन में ‘‘राष्टवाद स्वराज, के प्रतीक लोक मान्य बाल गंगाधर तिलक’’	डॉ. सुरेश प्रसाद पाण्डेय	१८१-१८४
३७	महाराष्ट्र के स्वतन्त्रता आन्दोलन में गोपाल कृष्ण गोखले का मूल्यांकन	डॉ. संजय कुमार सिंह	१८५-१८९
३८	Nationalism	Dr. Michael Khindo	१९०-१९२
३९	The biographical approach to modern Maharashtra: The biographies of Dhananjay Keer	Prof. Raju Gholap	१९३-१९५
४०	The Importance of Public Administration in Modern Period	Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	१९६-१९९
४१	A contribution of print media (Newspapers) in independence Movement: A Brief Review	Prof. Dr. Premchand Gundu Gaikwad	२००-२०४

सह्याद्री पर्वत रांगेतील गडकिल्ल्यांचे स्वराज्य स्थापनेत असलेले भू राजकीय महत्व-

डॉ शिवानंद तानाजीराव जाधव .
सहाप्राध्यापक व विभागप्रमुख .,
श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा

सारांश:

महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वताचे महत्व अनन्य साधारण असून सह्याद्री पर्वतामुळे महाराष्ट्रातील हावामान तापमान), पर्जन्य(, मृदा, नैसर्गिक वनस्पती, जैवविविधता इत्यादी घटकावर परिणाम पडलेला असून या पर्वत रांगेमुळे अनेक भू आकार महाराष्ट्रात निर्माण झालेले आहेतसह्याद्री पर्वतामुळे प्राकृतिक संरक्षण . लाभलेले असून महाराष्ट्रातील पर्यायाने स्वराज्याच्या स्थापनेत सह्याद्री पर्वताचे अप्रत्यक्ष खूप मोलाचे प्रभाव जाणवतातकिल्ल्याचे भू राजकीय दृष्टीने -त्यामुळे स्वराज्य स्थापनेत सह्याद्री व सह्याद्रीतील गड .

.अनन्य साधारण महत्व असून प्रस्तुत शोध निबंधात त्याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे

बीजसंज्ञाभू राजनीती :, युद्ध, किल्ले

प्रस्तावना:

हे अभ्यासणे आवश्यक असल्याने प्रस्तुत शोध लेखनासाठी या सह्याद्री पर्वत रांगेतील गडकिल्ल्यांचे - व्या शतकात १६ कारण .स्वराज्य स्थापनेत असलेले भू राजकीय महत्व विषयाची निवड केलेली आहे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याची मुहुर्तमेढ रोवण्याचे कार्य याच सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेल्या किल्ल्यात झालेया पुढे स्वराज्याचा प्रशासकीय कारभार चालवली जाणारी . स्वराज्याची राजधानी सुध्दा सह्याद्री पर्वतरांगेत असून छत्रपती शिवरायांनी सह्याद्री पर्वताचे महत्व जाणून आपला राजकारभार चालवला त्यामुळे सह्याद्रीतील गड किल्ल्याचे भू राजकीय महत्व अनन्य साधारण आहे त्याचा अभ्यास प्रस्तुत शोध लेखनामध्ये करण्यात आलेला आहे .

अभ्यासक्षेत्र:

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेले अभ्यासक्षेत्र हे महाराष्ट्रातील पर्वतीय क्षेत्र असलेल्या सह्याद्री पर्वतरांगेतील गड किल्ल्यांचे स्वराज्य स्थापनेतील भूराजनीतिक महत्व अभ्यासण्यासाठी निवडलेले आहे . सह्याद्री पर्वत हा पश्चिम घाटाचा भूभाग असून पश्चिम घाटाचा विस्तार नंदुरबार जिल्ह्यातील तापी नदी खोऱ्या पासून दक्षिणेस कन्याकुमारी पर्यंत आहेया पर्वत .रांगेतील महाराष्ट्रातील भूभाग सह्याद्री नावाने ओळखला जात असून महाराष्ट्रात या पर्वताचा विस्तार दक्षिणेकडे कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदगड पर्यंत आहेपश्चिम किनारपट्टी खचल्याने या पर्वताची निर्मिती .आहे .मी.की ६५० सह्याद्री पर्वताची एकूण लांबी . झाल्याने तो गट पर्वतासारखा बनलेला असून पर्वत रांगेची पश्चिम बाजू तीव्र उताराची व कांही ठिकाणी सरळ उभ्या स्वरूपाची असून पूर्व बाजूकडे मात्र मंद उतार आढळतोपूर्व दिशेत -या पर्वत रांगेच्या पश्चिम . किल्ले असल्याच-तीन उपरांगा घेलेल्या असून संपूर्ण सह्याद्री पर्वत रांगेत अनेक गड े दिसून येते .

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत शोध लेखनाचे उद्दिष्ट्य खालील प्रकारे आहे .

भू राजनीतिक दृष्टीकोनातून सह्याद्री पर्वताचे महत्व जाणून घेणे.

स्वराज्य स्थापनेत सह्याद्री पर्वताचा कसा उपयोग झाला याची माहिती मिळवणे.

गृहीतके:

स्वराज्य स्थापनेत सह्याद्री पर्वताच्या भूरचनेचा उपयोग करून गडकिल्ल्याची उभारणी केलेली आहे - .त्यामुळे येथील किल्ल्याला भू राजकीय महत्व आहे

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती साधनांचा वापर करण्यात येऊन मिळालेल्या माहितीचे संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या पृथःकरण करून विषयाची विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडणी करण्यात आली.

दुय्यम स्वरूपाची माहिती ही विविध ऐतिहासिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे यामधून मिळवलेली आहे .Error! Hyperlink reference not valid.

विषय विवेचन:

पूर्वेला दख्खनचे पठार आणि पश्चिमेला अरबी समुद्र ह्यामधील सरासरी १०००मीटर उंचीची वैविध्यपूर्ण भौगोलिक संरचना प्राप्त झालेली आहेसह्याद्री .त्या संरचना रुपी पर्वतरांगेला सह्याद्री म्हंटले जाते . पर्वताची अत्यंत विशिष्ट रचना त्यात निर्माण झालेले वेगवेगळे भू आकार यामुळे महाराष्ट्रातील प्राचीन, मध्ययुगीन काळातील राजकारणावर भूप मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येतेसह्याद्री पर्वत रांगेत अनेक . किल्ल्याच्या माध्यमातून या भागातील राजकीय वर्चस्व -किल्ले निर्माण करण्यात येऊन या गड-गड त्यामुळे सह्याद्री पर्वतातील गडकिल्ल् .टिकवण्याचा प्रयत्न केलेले आहेतयांची माहिती घेणे आवश्यक आहे .

सह्याद्री पर्वतातील गड.किल्ले -

सह्याद्री पर्वतरांगेत अनेक शिखरावर आपल्याला एक गडप्राचीन .किल्ले असल्याचे दिसून येतात- काळी सह्याद्रीच्या उंच शिखरांवर अनेक लेणी आणि गुहा सुध्दा खोदकाम करून तयार केल्याची अनेक उदाहरणे आहेतका .र्लेभाजे लेणी-,कोंडाणे लेणी नंतर मात्र अशा शिखरांवर गडकिल्ल्यांच्या बांधकामास - यांनी सर्वात प्रथम सह्याद्रीमधे (२५०.स.ते ई २५० पु.स.ई) सातवाहन काळात .सुरुवात झाली असावी आणि (शुर्पारक .उदा) सातवाहनांनी कोकणातील व्यापारी बंदरे .गडकिल्ल्यांच्या निर्मिती झाली असावी तसेच या (नाणेघाट .उदा) .घाटमाथ्यावरील बाजारपेठा यांना जोडणारे घाटमार्ग निर्माण केले घाटमार्गावरील व्यापारी दृष्टीने जकात गोळा करण्यास घाटमाथ्याच्या पायथ्याशी तसेच घाटमाथ्यावर अनेक गड नाणेघाटावर .उदा) नियंत्रण ठेवणारा जीवधन किल्ला, बोरघाटावर नियंत्रण ठेवणारे राजमाची, लोहगड, विसापुरत्यानंतर किल्ल्यांचे आधुनिक स्वरुपातील बांधकाम .किल्ले बांधल्याचे दिसून येते (त्यानंतर .सातव्या ते आठव्या शतकापासून म्हणजेच गिरिदुर्गा पासून झाल्याचे संशोधकांचे मत आहे (पर्णालदुर्ग) तेराव्या शतकात शिलाहार राजवटीमध्ये पन्हाळगड-बाराव्या, खेळणा, सामानगड सारखे गड- नंतरच्या कालखंडात यादव साम्राज्यानंतर मात्र प्रमुख राजकीय केंद्रे सपाट .किल्ले बांधण्यात आले

-वर्ष सह्याद्रीतील गड ३०० मैदानी प्रदेशात किंवा पठारी प्रदेशात स्थापन झाल्याने त्यानंतर सुमारे किल्ल्याच्या निर्मितीकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते त्यानंतर १६ व्या शतकात मात्र छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भूराजकीय महत्व लक्षात घेऊन राजगड, तोरणा, प्रतापगड सारख्या अनेक किल्ल्यांवरून आपला राजकीय कारभार सुरु ठेवलासह्याद्री पर्वतरांगेची रचना ., भू आकार यांचा गडकिल्ल्यांच्या उभारणीपासून ते युध्द कौशल्यासाठी परिपूर्ण वापर केल्याने स्वराज्याचा विस्तार होण्यास वाव मिळाल्याचे दिसून येते.

सह्याद्री पर्वत रांगेतील गडकिल्ले

सह्याद्री पर्वत हा त्याच्या तीन उपरागांनी विस्तारलेला असून या उपरांगेत अनेक गडकिल्ल्यांची उभारणी केलेली आहे त्याची माहिती खालील प्रमाणे आहे .

सातमाळा डोंगररांगेतील गड किल्ले-

दक्षिणेला गोदावरी नदीचे खोरे यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वात सर्वात उत्तरेला सातमाळा हि सह्याद्री पर्वताची उपरांग निर्माण झालेली असून या उपरांगेत हातगड, अचला, अहिवंत, सप्तशृंग, रवळाजवळा-, कण्हेरा, धोडप कांचना ई किल्ले येतातया भागातील किल्ल्यांची सरासरी उंची जास्त असून किल्ल्यावर . .चढण्यासाठीचे मार्ग कठीण आहेत भूराजनीती दृष्टीकोनातून या उपरांगेतील किल्ल्ह्यातून उत्तरेकडून येण्याऱ्या आक्रमकांना दख्खनच्या पठारावर येण्यास रोखण्यासाठी विशेष महत्व आहे.

सातमाळा आणि बालाघाट ह्या रांगाच्या मधे असलेल्या नद्यांच्या खोऱ्यातील प्रदेशास मावळ म्हणून ओळखले जातेत राजमाची किल्लामावळ प्रांतात आंद्रा नदीच्या खोऱ्या ., लोहगड, विसापूर, तुंग, तिकोना, कोरीगड, सिंहगड, गुंजवणी नदीच्या खोऱ्यात राजगड, कानंदी नदीच्या खोऱ्यात तोरणा, मोहनगड इ . .किल्ले आहेत

बालाघाट डोंगररांगेतील गड किल्ले-

सह्याद्रीच्या सातमाळा व शंभू महादेवाच्या टेकड्या या उपरांगेच्या दरम्यान बालाघाट उपरांग असून उत्तरेकडे गोदावरी नदी खोरे व दक्षिणेकडे भीमा नदीच्या खोऱ्याच्या दरम्यान हि उपरांग आहेया . उपरांगेत छत्रपती शिवरायांनी स्वराज्याची शपथ घेतलेला रायरेश्वर, रोहीडा, केंजळगड, पुरंदर, वज्रगड पासून भुपाळगडपर्यंतचे किल्ले विस्तारलेले आहेत .

शंभु महादेव डोंगररांगेतील गडकिल्ले-

बालाघाट रांगेच्या दक्षिणेला ही उपरांग असून याच्या उत्तरेला भीम तर दक्षिणेला कृष्णा नदीचे खोरे आहे . या महिमानगड, वारुगड, संतोषगड, वर्धनगड, सज्जनगड इ.किल्ले विस्तारलेले आहेत .

त्यामुळे सह्याद्री पर्वताचे स्वराज्य निर्मितीमध्ये भू राजनीतिक महत्व अनन्य साधारण आहे .

निष्कर्ष:

स्वराज्याचे प्रशासन चालवण्यासाठी सुरक्षित व उंच डोंगरावर व टेकड्यावर बांधण्यात आलेल्या गड-त्यासाठी शत्रूची शक्ती खर्च होऊन .किल्यावर शत्रूला आक्रमण सहजासहजी करणे अत्यंत कठीण होते

त्यामुळे कमी शक्ती व कमी संख्याबळ असलेल्या स्वराज्यातील .सैनिकांचे मनोधीर्य खचले जात असत .सैनिकांना फायदा होत असत

तीव्र उताराचा कडा व अरुंद जागेजवळ किल्ल्याचे प्रवेशद्वार असल्याकारणाने शत्रूला मुख्य दरवाजा तोडून किल्यात प्रवेश करणे जिकीरीचे होत असल्याने स्वराज्यातील किल्ल्याचे एक प्रकारे प्राकृतिक संरक्षण झालेले आहे.

पर्जन्याचे प्रमाण, कालावधी व कोकण किनारपट्टीची जवळीकता यामुळे गडकिल्ल्यावर - अन्यधान्याची व पाण्याची सहज उपलब्धता होत असे .

सह्याद्री पर्वतातीचा पश्चिमेकडील असलेला तीव्र उताराचा व कड्या कपारीचा वापर संरक्षण भिंती सारखा झाला तर मध्ये मध्ये असलेल्या अरुंद खिंडीचा वापर शत्रूला स्वराज्यात येण्यापासून रोखण्यासाठी झाला .

संदर्भ

रमेश जिपुणे जिल्ह्यातील किल्ले : (२०१७) नेवसे ., राजमुद्रा प्रकाशन, पुणे४१ .क्र.पृ ., ५५,६७,७९
रमेश जिगडांचा राजा राजगड : (२०१७) नेवसे ., राजमुद्रा प्रकाशन, पुणे ८२-७९ .क्र.पृ .
अरुण गोगड किल्ले आणि भ्रमंती :(२०१७) देशमुख ., मनोरमा प्रकाशन, पुणे पृ ९-७ .क्र.
प्रमोद मागड किल्ले महाराष्ट्राचे :(२०२०) मांडे ., प्रफुल्लता प्रकाशन, कोल्हापूर पृ ४८-३८ .क्र.
शैलजा सांगळे, श्रीकांत कार्लेकरमहाराष्ट्राचा भूगोल :(), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृ .क्र.
गजानन भा :(२००८) मेहंदळे .'श्री राजा शिवछत्रपती भाग१-'- डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृ६४२ .क्र., ७३५,
https://bhatkantisahyadrichi.wordpress.com/
https://www.inmarathi.com/12491/these-5-unknown-forts-of-maharashtra/